

Aantekeningen bij Girards 'Tiresias and the Critic'

Wij weten niet tot op welk punt Sophocles de waarheid vermoedde toen hij *Oedipus Koning* schreef. Op grond van de aangehaalde teksten is het weinig geloofwaardig dat zijn onwetendheid even groot was als de onze.¹

0. Introductie

Als eerste een rectificatie. Tijdens de laatste bijeenkomst meende ik abusievelijk dat Mark Anspach de tekst '*Tiresias and the Critic*' in het midden bracht, maar in feite had Wiel Eggen deze tekst al genoemd in zijn vraagstelling.

Hieronder zal ik wat meer context bij deze redevoering van Girard geven. Vervolgens zal ik Mark Anspachs commentaar samenvatten. Daarna zal ik aan de hand van deze tekst een aantal vragen formuleren.

1. *The 1966 Baltimore event*

René Girards tekst '*Tiresias and the Critic*' is een van de keynote speeches van de conferentie '*The Languages of Criticism and the Sciences of Man*' die in 1966 in Baltimore gegeven werd. Girard was een keynote spreker, niet omdat zijn ster op dat moment al tot op grote hoogte gerezen was, maar omdat hij samen met Richard Macksey en Eugenio Donato dit evenement had georganiseerd. Het is ook met een aantal obligate dankbetuigingen dat dit korte essay begint.

Deze conferentie in 1966 in Baltimore staat inmiddels bekend als een belangwekkende filosofisch-historische gebeurtenis met een indrukwekkende lijst sprekers, waaronder Lucien Goldmann, Tzvetan Todorov, Roland Barthes, Jean Hyppolite, Jacques Lacan, Jacques Derrida, Jean-Pierre Vernant. Het

¹ René Girard, *God en Geweld* (vert. *La Violence et le Sacré*). 1994 [1972], 86-87.

waren de meest in het oog lopende Franse denkers van de mensenwetenschappen in de jaren zestig, waarbij alleen Michel Foucault en Claude Lévi-Strauss ontbraken.

Deze conferentie geldt als het startschot van een hernieuwde belangstelling vanuit de Angelsaksische academische wereld voor de continentale filosofie. De belangstelling zou met name vanuit de VS groot zijn en tot minstens in de jaren 90 voortduren. Niet alleen werd in de daaropvolgende decennia het werk van de op deze conferentie aanwezige sprekers bestudeerd, maar breidde de belangstelling zich verder uit naar denkers en auteurs waarvoor deze groep Franse intellectuelen zelf grote aandacht hadden, zoals Heidegger, Nietzsche, Hegel, Freud en anderen. Zelf heb ik in de jaren 80 als student Engelse Taal- en Letterkunde hier het nodige van meegekregen.

De literatuur over deze conferentie is nog steeds groeiende. In 2007 is het conferentieverslag met de voordrachten opnieuw uitgegeven onder titel: *The Structuralist Controversy: The Languages of Criticism & the Sciences of Man*. De keynote speech 'Tiresias and the Critic', is aan deze uitgave ontleent. Cynthia Haven, in haar biografie van René Girard, *Evolution of Desire*, besteed uitgebreid aandacht aan deze conferentie in haar achtste hoofdstuk, getiteld *The French Invasion*. Zij maakt daarin ook duidelijk dat veel ogen gericht waren op Jacques Lacan en Jacques Derrida, de belangrijkste oude en de belangrijkste nieuwe ster aan het Frans-filosofische firmament. Baltimore is ook de plaats waar deze twee denkers elkaar voor het eerst ontmoet hebben.

In mijn eigen boek *De overtocht* memoreer ik deze conferentie aan het begin van het zesde hoofdstuk *Farmacologische vraagstukken*. Ik begin mijn verhaal over de geschiedenis van de farmacologie met de voordracht van Jean-Pierre Vernant, waarin de *pharmakos* letterlijk genoemd en beschreven wordt. Aan deze zondebok-achtige gestalte uit de klassieke oudheid werd in de conferentie expliciet aandacht besteed, dit in de context van *Koning Oedipus* en andere Griekse tragediën.

Wat over deze conferentie ook regelmatig wordt opgemerkt is dat hierin een breuk met het structuralisme zichtbaar wordt. In de jaren zestig trok het structuralisme, als een denken waarin de antropologische inzichten van Lévi-Strauss en de linguïstische inzichten van de Saussure een vooraanstaande rol spelen, veel aandacht. Voor sommigen was het structuralisme een stroming die het existentialisme van Sartre zou opvolgen. De conferentie te Baltimore, waarin het structuralisme gepresenteerd zou worden aan een nieuw publiek, gold tevens als breuk met het structuralisme – dat wil zeggen, een markeerpunt in het ontstaan van wat het poststructuralisme, of breder, het postmodernisme is gaan heten.

2. Mark Anspach over *Tiresias and the Critic*

Ook Mark Anspach noemt in zijn commentaar op *Tiresias and the Critic* het poststructuralisme. Voor Girardianen is het van belang het tijdvak duidelijk in beeld te hebben. Girard heeft in 1966 zijn *Mensonge romantique et vérité romanesque* en zijn boek over Dostoevsky al gepubliceerd, maar het zou nog zeven jaar duren voor *La Violence et le Sacré* zou verschijnen.

Anspach merkt op dat Oedipus een paar keer in de *Mensonge* genoemd wordt, en dat Girard daar vooral geïnteresseerd is in hoe Oedipus zichzelf uiteindelijk moet betrekken in het raadsel dat hij probeert op te

lossen. Op vergelijkbare wijze geldt dat in de *Mensonge* ook voor Girard zelf, in het denken over de mimetische begeerte.

De tegenstelling die dan aan de hand van *Koning Oedipus* geschetst kan worden is die van iemand die een waarheid van bovenaf in pacht meent te hebben, ‘wetenschappelijke objectiviteit’ – Oedipus aan het begin van de tragedie – en een denken waarin de beschouwer zelf in het verhaal betrokken wordt – Tiresias, en ook Oedipus aan het eind van de tragedie. Anspach noemt als voorbeeld van iemand die de positie van bovenaf inneemt ook de arts in Albert Camus’ *De pest*.

In zijn redevoering geeft Girard deze tegenstelling een extra *turn of the screw* door te suggereren dat Tiresias in dezelfde valkuil kan vallen. Een kritisch denken waarin ook de beschouwer ter discussie staat kan in zichzelf weer een nieuw soort dogma worden, of een manier van kritiek leveren waarmee de eigen bijdrage op voorhand – omdat het dan mode is geworden – in een gunstig daglicht wordt gezet.

Uiteindelijk zal Girard toch een theorie creëren waarin de gebeurtenissen in belangrijke mate ‘van bovenaf’ bovenaf worden bekeken. Het structuralisme brengt reeksen aan zogenaamde ‘binaire opposities’ naar boven, maar wat de structuralistische antropologen ontgaat is dat er aan deze differentiaties een gebeurtenis voorafgaat. Dit is het zondebokgebeuren, het gebeuren van een indifferentiatie, het verdwijnen van de verschillen, waaruit een nieuwe differentiatie voortkomt. Het schema van Girard is 1) een spontane uitbraak van chaos en geweld, 2) een spontane oplossing van dit geweld in het zondebokmechanisme en 3) het naspelen van de kanalisering van het geweld naar één slachtoffer in het ritueel. Het structuralisme is goed in het beschrijven van een culturele orde, maar wat ze niet in het blikveld kan brengen is hoe een orde kan voortkomen uit een wanorde.

3. Symmetrie en Asymmetrie

In het hoofdstuk in *La Violence et le Sacré* over Oedipus hebben we al gezien dat Girard grote nadruk legt op de symmetrieën in de Griekse tragedie. Daarin is zijn lezing uiteindelijk controversieel. Hij verzet tegen een asymmetrie waarin Oedipus een ‘*fatal flaw*’ zou hebben, een ‘*hubris*’ die te rijmen zou zijn met wat hem uiteindelijk overkomt. Girard benadrukt dat alles wat je Oedipus kunt verwijten je ook Tiresias kunt verwijten.

Met andere woorden, in Girards kijk op het Oedipus-verhaal kan het ware inzicht noch met Tiresias, noch met Oedipus geïdentificeerd worden. Kiezen voor Oedipus, kiezen voor Tiresias – is blind worden voor de mimetische rivaliteit die de plot van de tragedie aanzwengelt. In Oedipus en Tiresias ziet Girard al, zoals hij dat later zou noemen, de ‘dubbelen’ van een conflict. Hij ziet de reciprociteit waardoor elke asymmetrie verdwijnt, en de tegenstanders steeds meer op elkaar gaan lijken.

Deze lezing van *Oedipus Rex* is zeker controversieel. In de receptie in de 19de en 20ste eeuw van dit stuk wordt hoegenaamd niet aan de schuld van Oedipus getwijfeld. Anders gezegd, we zijn gewend aan een lezing waarin de asymmetrie domineert. Maar uiteindelijk gaat deze asymmetrie terug op een mythe, waarvan Girard ook durft te betwijfelen of deze de ware toedracht van het oorspronkelijke conflict kan weergeven.

Sophocles neemt de asymmetrie van de mythe over, en voldoet daarmee aan een conventie die later door Aristoteles in zijn *Poetica* beschreven zou worden. Maar dat wil nog niet zeggen dat Sophocles een onvoorwaardelijk vertrouwen heeft in de oude mythe. Immers, het conflict tussen de oude cultuur met mythen en orakels enerzijds en een cultuur van de polis die meer op rechtsbeginselen is gebaseerd anderzijds, is onderdeel van de tragische strijd.

Het zijn met name deze elementen – een Sophocles die zijn reserves tegenover de mythische afwikkeling van het plot lijkt te hebben – die door Girard controversiële lezing naar boven gehaald kunnen worden.

4. Reciprociteit

In *Tiresias and the Critic* brengt Girard de symmetrie die hij in Sophocles leest over op zijn gehoor. Deze manier van wijzen op een reciprociteit, zou je kunnen zeggen, is karakteristiek voor hoe vaak vanuit de mimetische theorie kritiek wordt geleverd. Steeds worden we er in debatten of conflictsituaties op gewezen hoe het ‘eigen gelijk’ ons het zicht kan ontnemen op de dynamiek waar we, of we willen of niet, deel vanuit maken.

De vraag die ik wil stellen is of deze aandacht voor symmetrie en reciprociteit wel voor elk conflict of debat opgaat. Zijn er geen voorbeelden van conflicten of debatten waarin het wijzen op de wederzijdsheid niet voldoet om enigszins zicht te krijgen op wat er in het debat of conflict gaande is?

Een voorbeeld dat in de MT regelmatig genoemd wordt is dat van ruziënde kinderen. Soms gaat het om één stuk speelgoed, waarvan in de kinderkamer diverse andere exemplaren voorradig zijn. Wanneer een ouder of oppasser een kamer binnenloopt en twee kinderen ziet ruziën valt allereerst de symmetrie op. Vaak worden de kinderen uit elkaar getrokken en worden ze beiden berispt. En vaak is er een besef van onrechtvaardigheid bij één of zelfs bij beide kinderen, en wordt er geroepen – ‘Ja, maar hij begon!’

Het bepalen van wie er begonnen is, of met welke gebeurtenis alle strijd begonnen is, is voor Girard niet maatgevend voor het begrijpen van een conflict. Het kan zijn dat er een begin is bij één van de partijen, maar de vraag is ook of de andere partij zich, door wat eventueel een schending te noemen is, tot reciprociteit laat verleiden. Zo ja, dan worden er wederzijds klappen uitgedeeld, en na verloop van tijd ervaren beide partijen het eigen geweld als een gerechtvaardigde respons op het geweld van de andere partij.

Maar wat je soms ook in groepen kinderen kunt zien is dat bepaalde kinderen andere kinderen intimideren en terroriseren. Er zijn situaties waarin een asymmetrie zichtbaar wordt en waarin het voor opvoeders geboden is gepaste maatregelen te treffen.

5. Reactie op Wiel

1. Misschien leest Wiel een beetje te veel in dit vroege essay. Ik heb zelf niet het idee dat het een breukvlak vormt in het denken van Girard. Girard is nog aan het werk om zijn zondebokhypothese helder te krijgen en ik denk dat deze conferentie hem daarbij verder op weg heeft geholpen. Ik zie de respons van Wiel eigenlijk meer tegen de achtergrond van het oeuvre van Girard als geheel. Wat wel interessant is de tegenstelling tussen de existentialistische waarheid en de waarheid van anonieme structuren – dat wil zeggen, de vraag of het subject beschikt over zijn of haar eigen waarheid. Dat is voor Girard zeker een belangrijke achtergrond geweest.
2. In zijn reactie brengt Wiel de [Vierde Politieke Theorie van Alexander Dugin](#) ter sprake. Ik heb me daarin niet verdiept, maar ik begrijp dat de sociale banden daarin benadrukt worden tegenover een in het Westen wellicht doorgeslagen individualisme. Ik denk dat daar een belangrijk punt wordt gemaakt. Girard verzet zich tegenover het autonome individu dat alle mimetische of interdividuele betrekkingen ontkent, en zich heer waant van de eigen begeerten. Maar bij het opnieuw benadrukken van de sociale banden riskeer je opnieuw te vervallen in een sacrificieel denken, waarin de belangen van de enkeling 'opgeofferd' mogen worden voor het grotere geheel. In feite loopt Wiel hiermee al vooruit op de tekst van Wolfgang Palaver, *Transforming the Sacred into Saintliness*, die wij later dit jaar zullen lezen.
3. Wiel gaat in mijn ogen te ver in het denken van de tragedie van Sophocles als de onthulling van de mythische leugen. Ik heb hem hierover gemaild, en Wiel heeft geantwoord:

B: Je schrijft: 'Tiresias beseft dan dat ook achter zijn orakel geen god der waarheid steekt.' Zo lees ik Sophocles niet, of er moet mij iets zijn ontgaan. Tiresias is de representant van een oude cultuur en hij blijft in zijn eigen orakelwaarheid geloven, en hij ziet in dat Oedipus zichzelf niet in zijn waarheidsvinding betreft. Tiresias doet dat ook niet voor zichzelf, maar dat hoeft ook niet, want de mythe wijst hem niet als schuldige aan. Maar op het niveau van de tragedie – zeg maar van Sophocles – zien we niet zozeer een goddelijke waarheid, maar een strijd tussen Tiresias en Oedipus. Sophocles ondergraaft het heilig ontzag voor de mythe – zo lees ik het.'

W: Inderdaad in de Sophocles tekst blijft Tiresias zelf overtuigd van zijn waarheid. In de tragische toepassing van de mythe als zodanig onderstreept dat. De afloop en de overtuiging van het publiek zeggen ook dat Tiresias gelijk had. Maar zoals Anspach helder uitlegt leest Girard dat anders. 'Girard turns the tables also on Tiresias' zegt Anspach. Ook Tiresias wordt onttoond. Oedipus verwijt Tiresias geen god te vertegenwoordigen, maar Tiresias verwerpt dat. In zoverre heb je gelijk. Maar Girard en Anspach stellen Sophocles in een ander licht. De tragedie verzet zich op diverse malen tegen de zgn orakelwaarheid. Ik ben een beetje snel met Anspach, Girard en Sophocles meegegaan, dat klopt. Want Tiresias verdwijnt van het toneel na zijn eigen waarheid centraal gesteld te hebben. Maar die waarheid komt dan juist in het spanningsveld te staan van Girards tekst. Oedipus wordt door Tiresias van zijn voetstuk gehaald, en Tiresias door... Door Sophocles, het publiek, de geschiedenis, de filosofie... Girard, Anspach....Serres. Tiresias blijft bij zijn waarheid, maar die waarheid is waar en onwaar tegelijkertijd. Het is een mythische waarheid die Oedipus uiteindelijk accepteert, maar Sophocles niet.